

LA CONSTRUCCIÓ CALI QUE + SUBJUNTIU DE L'ESPANYOL SEFARDITA: DE L'ARAGONÉS I EL CATALÀ ALS BALCANS

Pau SANCHIS I FERRER*

Nikola VULETIĆ**

Universitat de Zadar (Croàcia)

RESUMEN: El propósito de este artículo es tratar el origen de un rasgo distintivo del español sefardí balcánico, el uso del giro *caler que* + subjuntivo, en relación con las lenguas peninsulares con que lo comparte, el aragonés y el catalán. Según el lingüista moldavo Mark Gabinskij, este giro sería una influencia de las lenguas balcánicas en los dialectos sefarditas de esta zona, que no tienen infinitivo y que, por lo tanto, utilizan el subjuntivo en contextos como el que nos ocupa. Sin embargo, Gabinskij no tenía en cuenta que en otras lenguas peninsulares como el aragonés y el catalán este giro existía y todavía existe. Los autores de este artículo intentan demostrar que el uso del subjuntivo con el verbo *caler* en sefardí se debe a la importancia que tiene sobre todo el aragonés como componente constitutivo de esta lengua y no tanto a la influencia balcánica, que no habría hecho más que acentuar un fenómeno ya existente.

PALABRAS CLAVE: Balcánico. Español sefardí. Aragonés. Catalán. *Cali que*. Subjuntivo. Infinitivo.

ABSTRACT: The aim of this article is to deal with the origin of a distinguishing trait of Balkan Sephardic Spanish; the use of the expression *caler que* + subjunctive, in connection with the peninsular languages that it shares it with, Aragonese and Catalan. According to the Moldavian linguist Mark Gabinskij, this expression would be an influence of the Balkan languages on the Sephardic dialects of this area, which have no infinitive and which, therefore, use the subjunctive in contexts such as the one we are commenting on. Gabinskij, however, did not bear in mind that this expression existed, and still exists, in other peninsular languages such as Aragonese and Catalan. The authors of this article try to show that the use of the subjunctive with the verb *caler* in Sephardic is due to the importance of Aragonese, especially, as a constitutive component of this language and therefore not to the Balkan influence, which would only have emphasised an already existing phenomenon even more.

* pausif@gmail.com

** nvuletic@unizd.hr

KEYWORDS: Balkan. Sephardic Spanish. Aragonese. Catalan. *Cali que*. Subjunctive. Infinitive.

RÉSUMÉ : L'objectif de cet article est de traiter l'origine d'un trait distinctif de l'espagnol séfardique balkanique, l'utilisation de la tournure de phrase *caler que* + subjonctif, par rapport aux langues péninsulaires avec lesquelles elle la partage, l'aragonais et le catalan. D'après la linguiste moldave Mark Gabinskij, cette tournure de phrase serait une influence des langues balkaniques sur les dialectes séfarades de cette région, qui n'ont pas d'infinitif et qui, par conséquent, utilisent le subjonctif dans des contextes comme celui qui nous occupe. Néanmoins, Gabinskij ne tenait pas compte du fait que dans d'autres langues péninsulaires, comme l'aragonais et le catalan, cette tournure de phrase existait et existe toujours. Les auteurs de cet article tentent de démontrer que l'utilisation du subjonctif avec le verbe *caler* en séfardique est dû à l'importance que l'aragonais a surtout en tant que composant constitutif de cette langue et non pas à l'influence balkanique, qui n'aurait fait qu'accentuer un phénomène déjà existant.

MOTS-CLÉS : Balkanique. Espagnol séfardique. Aragonais. Catalan. *Cali que*. Subjonctif. Infinitif.

El castellà, junt amb el navarro-aragonés, constitueix la base principal, tot i que no exclusiva, del posterior judeoespanyol.¹ Amb aquesta idea s'obre un dels capítols del llibre intitolat *El Judezmo. El dialecto sefardí y su historia*, amb el qual Coloma Lleal, havent-se exhaurit les obres d'informació general, va tornar per oferir al públic interessat un manual de referència sobre l'espanyol sefardita. Alguns anys més tard, Aldina Quintana, en un extens article sobre les «concomitàncies lingüístiques» entre l'aragonés i el judeoespanyol, va demostrar que eren molt pertinents les idees de Lleal i altres lingüistes que insistien en la importància de l'aragonés en el període de formació de l'espanyol sefardita.² Ací cal repetir que, contra alguns prejudicis encara molt arrelats, l'espanyol sefardita no és un museu viu del castellà preclàssic, sinó el fruit d'un llarg procés de koinització, realitzat després de l'expulsió que van patir els jueus de les corones de Castella i Aragó l'any 1492, un procés en què participaren totes les llengües parlades pels jueus peninsulars, raó per la qual la llengua sefardita sí que és una llengua espanyola en tots els sentits de la paraula. El que Lleal volia dir és que l'aragonés, a diferència del portugués, és un component constitutiu de la koiné sorgida cap a l'any 1640 en grans centres com Salònica o Istanbul i que constitueix la base de l'espanyol sefardita modern. Tot plegat malgrat que els jueus de la Corona d'Aragó, a causa de les conversions forçades i la pesta de finals del segle XIV, eren al voltant de 10 000 d'entre els 70 000 o 80 000 desterrats en total. D'altra banda, la influència portuguesa és molt més visible al bloc occidental, que no a l'oriental. Podem afirmar amb Quintana que «aún más interesante que la cantidad de elementos aportados por el aragonés al ladino es la cualidad de estos. Ellos ocupan partes de todos los subsistemas lingüísticos, afectando consecuentemente

¹ Cf. Lleal (1992: 5).

² Quintana (2001).

mente tanto a la pronunciació como al sistema verbal o a la formació de paraules, etc.».³ Entre els trets aragonesos que apareixen en tots els dialectes de l'espanyol sefardita cal destacar l'aparició d'una velar de reforçament al diftong [we] en posició inicial (*giüeso*); l'obertura d'[e] àtona en síl·laba travada per [rr] ([tarrasa] vs. cast. *terrazza*); la introducció d'un element epentètic entre dues vocals ([ajinda] per *ainda*); la pròtesi d'*a-* davant de *rr-* inicial ([arefreskar] per *refrescar*); els pronoms personals de datiu en singular després de la preposició *con* ([kon mi] vs. cast. *conmigo*); l'oposició marcada entre singular i plural als pronoms reflexius de la tercera persona del plural en posició enclítica ([jamarsen] vs. cast. *llamarse*); els pronoms relatius *cuala*, *cualo*; el pronom personal de primera persona plural ([mos] vs. cast. *nos*); els numerals *cuatreno*, *cinqueno*, etcètera; el desenvolupament d'una *g* en present dels verbs que tenien *-DY-* en llatí vulgar (*CREDERE*, [krejgo] vs. cast. *creo*) i molts elements lexicals. A més, en alguns dialectes centrals trobem més trets aragonesos, com ara la primera persona plural del verb *ser* (*semos*), la conservació de *-BA-* a l'imperfet (ex. [krijiva] vs. cast. *creía*), el prefix *es-* (cast. *des-*) i el sufix *-ico*.

A més, una de les aportacions importants de l'article de Quintana que hem esmentat és que va deixar establert definitivament que la comunitat sefardita de Bitola/Monastir (Macedònia) era la rocaforta del judaisme aragonés, és a dir, la comunitat que durant més temps es va resistir a la força unificadora, lingüística i litúrgica, que irradiava des de Salònica i Istanbul, centres neuràlgics de la formació de la koiné judeoespanyola. És precisament el dialecte sefardita de Bitola el centre del nostre interès, en tant que conservava més trets aragonesos que qualsevol altre dialecte sefardita.

El propòsit de la nostra comunicació és tractar l'origen d'un tret distintiu de l'espanyol sefardita balcànic: l'ús del gir *caler que* + subjuntiu. Encara que el verb *caler* es troba en castellà antic, sembla clar que en el moment de l'expulsió dels jueus aquest ús ja era molt limitat en castellà, i restringit, de més a més, a les oracions negatives.⁴ Els contextos de l'ús del verb *caler* en espanyol sefardita, així com la seva altíssima ocurrència en els dialectes de les ciutats de Bitola i Skopje, suggereixen que la font d'aquesta situació en espanyol sefardita cal buscar-la en les llengües peninsulars on l'ús del verb *caler* era en aquells temps, i és encara avui, molt viu, és a dir, en aragonés i en català. De més a més, al seu article, Quintana defineix el verb *caler* en espanyol sefardita com un aragonesisme.⁵ Nosaltres no pensem que siga prudent excloure'n la influència catalana, per una sèrie de raons, més implícites que explícites: 1) pel prestigi de què aquesta llengua gaudia a l'antic regne d'Aragó; 2) pel prestigi de què segurament devien gaudir les comunitats jueves de les grans ciutats del territori catalanoparlant front a les comunitats més petites de l'interior aragonés; 3) perquè la literatura litúrgica elaborada per a l'ús de la comunitat jueva catalana en la diàspora

³ Quintana (2001: 166).

⁴ Vegeu, sobre això, l'entrada *caler* del DCELC, I, p. 594.

⁵ Cf. Quintana (2001: 185).

otomana demostra que al particularisme cultural (i, per què no, lingüístic) dels jueus catalans li hauria calgut un cert temps per desaparèixer definitivament.⁶

Ara bé, si al voltant de l'origen del verb *caler* en sefardita no hi ha grans controvèrsies, sí que n'hi ha, en canvi, al voltant de la predilecció que l'espanyol sefardita balcànic dóna a la construcció *cali que* + subjuntiu. Malgrat que en un primer moment no ho afirmara de manera rotunda, el lingüista moldau Mark Gabinskij, gran coneixedor de l'espanyol sefardita, va acabar escrivint que l'ús freqüent de *cali que* + subjuntiu en compte de *cali* + infinitiu en espanyol sefardita es deu a la influència de les llengües balcàniques.⁷ La pèrdua de l'infinitiu en les llengües balcàniques (albanés, búlgar, grec, macedoni, serbi, rumanés), un tret tan destacat que comparteixen totes malgrat no tenir parentesc lingüístic, llevat del fet que totes són indoeuropees, es considera deguda a un antic substrat i ja és molt present en el grec del Nou Testament (segles I-II). Per Gabinskij, en el cas de la pèrdua de l'infinitiu es tracta de la innovació més important de la llengua sefardita, sorgida sota la influència de les llengües balcàniques.⁸ A més, afirma que aquesta innovació es registra en totes les parles del sefardita balcànic, fins i tot en les ciutats de la Turquia occidental, com ara Istanbul, on, segons Gabinskij, es deu probablement a la influència grega. A l'apartat del seu llibre dedicat al problema que ens ocupa, Gabinskij agafa com a punt de partida les oracions sefardites del tipus *ke ke faga?* / *kwalo ke faga?*, tot afirmant que en castellà són impossibles, mentre que a les llengües balcàniques el subjuntiu és normal en aquest context: maced. *umo da (na)npavam?*, rum. *ce să faca?*, gr. *τι να κάνω?*. Aquest gir, certament, no apareix en castellà i sí que es troba en tots els dialectes sefardites, com es pot comprovar als exemples següents:⁹

Salònica (Grècia): *i ké ke faga?* / *ké ke te diga?*
 Sarajevo (Bòsnia i Hercegovina): *luké ke te diga?*
 Belgrad (Sèrbia): *lukué ke te diga?*
 Bitola (Macedònia): *ke ke te fage?*
 Skopje (Macedònia): *ke ke faga yo?*
 Pazardžik (Bulgària): *kuđlu/luké te diga?*
 Istanbul (Turquia): *kuđlo/ké ke te diga?*
 Jerusalem (Israel): *kuálo que aga?*

El mateix gir es troba en totes les llengües balcàniques:

grec: *τί νά σε τώ?* (*¿qué que te diga?)
 serbi, croat i bosni: *što da ti kažem?* (*¿qué que te diga?)
 búlgar: *какво да ти каже?* (*¿qué te diga?)
 romanés: *ce ti să spun* (*¿qué te que diga?)
 turc: *yana ne söylüeyim* (*en cuanto a tí, ¿qué digo?)

6 L'any 1527 els jueus catalans de Salònica, amb ànim de preservar la pròpia identitat històrica, publicaren el famós *Mahzor l'Nusach Barcelona Minhag Katalonia (Llibre d'oracions segons els costums de Barcelona del ritu català)*.

7 Cf. Gabinskij (1992: 157-159).

8 *Ibidem*, p. 157.

9 Exemples extrets de Quintana 2006: 148-149. L'ortografia és la de la revista *Aki Yerushalayim*.

Però, es tracta ací d'una simple substitució de l'infinitiu pel subjuntiu «balcànic», o més aviat de l'elisió del verb modal (*querer*), com bé diu Quintana?¹⁰ Per exemple, si anem a mirar el serbi, a l'oració *što da ti kažem?* Hi ha una elisió evident del verb modal *hteti* 'voler' (*što hočeš da ti kažem?*); en castellà això correspon a *¿qué quieres que te diga?*, sense elisió i perfectament correcte i, a més, registrat en espanyol sefardita (Salònica: [ke kjes ke te 'faya?]). En conclusió, el que ací és «balcànic» és l'elisió del verb modal, i no tant el subjuntiu en sí mateix, que, com acabem de veure, apareix també en castellà, sempre i quan no hi haja elisió del verb modal.¹¹ O, per dir-ho en els termes que fa servir Gabinskij, el que és innovador ací és l'elisió esmentada.

Més endavant, Gabinskij afirma que un fenomen molt semblant al que acabem de veure és la substitució de l'infinitiu pel subjuntiu en les perífrasis d'obligació, on al castellà *tengo que hacer* correspon en sefardita el gir [jo 'kali/kale ke 'faya]. Ací les llengües balcàniques també ometen l'infinitiu:

grec: *πρέπει να κάνω*
 macedoni: *treba da (na)pravam*
 albanés: *duhet të bëj*
 romanés: *trebuie să fac*

Per defensar la seua hipòtesi, Gabinskij addueix una sèrie d'exemples dels dialectes sefardites de Bitola i Skopje (Macedònia), extrets dels estudis de Luria i de Crews. Al corpus de Luria va trobar 6 construccions amb subjuntiu contra 9 sinònimes amb infinitiu; i al corpus de Crews, 7 amb subjuntiu contra 5 amb infinitiu, tot plegat exemples de Bitola. Al corpus de Skopje, Gabinskij va trobar 10 construccions amb subjuntiu contra 14 amb infinitiu. Ací referim algun d'aqueixos exemples, acompanyats pels equivalents en aragonés i en català, a més d'exemples més recents de Salònica:

Espanyol sefardita	Aragonés	Català	Persona
[ʔestu 'kali ki' seje ver 'ða] (Bitola)	ixo, cal(e) que siga berdá	això cal que sigui/siga veritat	3a singular
[ʔkali ki la ðe] (Bitola)	cal que la dé	cal que la doni/done	1a singular
[ʔkale ke te 'vajas] (Skopje)	cal que t'en baigas/ bayas	cal que te'n vagis/vages	2a singular
[ʔkale ke me 'traγas] (Skopje)	cal que me traigas	cal que em portis/portes	2a singular
[kal ke la 'faya] (Skopje)	cal que la faiga	cal que la faci/faça	3a singular
[ka'lija ke al'γun lo di'zjese] (Salònica)	caleba que beluno lo diziese	calia que algú ho digués/diguera	3a singular
[ʔkale vaj'γamos dava'γar] (Salònica)	cal que baigamos aspaziet	cal que anem a poc a poc	1a plural
[ʔkale ke se 'fayan] (Salònica)	cal que se faigan	cal que es facin/facen	3a plural

¹⁰ «La elisión del verbo modal en judeoespañol en esta clase de oraciones tiene su origen en el contacto con las lenguas balcánicas en las que el requerimiento en este tipo de interrogativas no se expresa a través de un verbo modal» (cf. Quintana, 2006: 149).

¹¹ El croat txakavià, molt menys balcànic i molt marcat per la influència romànica, també omet el verb modal, mentre que el verb principal pot aparèixer tant en subjuntiu (*ča biš da ti rečen?*, literalment *què volies que et diguera?*), com en futur d'indicatiu (*ča ću ti reč?*, literalment *què et diré?*).

És evident que en tots aquests exemples tant l'aragonés com el català fan servir el subjuntiu. La persona gramatical està sempre present, darrere de la desinència verbal, o, en el cas que hi haja dues desinències verbals formalment indèntiques, darrere dels díctics (per exemple, esp. sef. [jo, 'kale ke 'vaja] vs. [el, 'kale ke 'vaja]). És a dir, que ací ens trobem davant d'una situació en la qual la propietat oracional de persona està relacionada amb la legitimació del cas nominatiu. I en aquest cas, ni l'aragonés ni el català poden evitar el subjuntiu.¹²

Veiem ara alguns exemples castellans i aragonesos dels segles XIV i XV:

no cal que ayan gran sotileza (Traducción de Tucídides, 1384-1396, f. 7v)
no cale que yo lo cuente (Traducción de la Teseida de Boccaccio, c. 1450)
ni cale que olujdemos el Rey (Cancionero castellano de París, c. 1434-1470, f. 142v)
non cale que amenazas (Cancionero de Salvá, c. 1430 – a 1480, f. 27r)
no cale que tomés trabajo (La corónica de Andramón, c. 1492, p. 64)
no cale que dyga como se haze (ibídem, p. 207)

El mateix sentit es pot expressar relacionant la propietat oracional de la persona amb la legitimació del cas datiu, és a dir, que en català en compte de *cal que estudies* es pot dir *et cal estudiar*, i en aragonés, *te cal estudiar*.¹³ Ací el verb *caler* funciona com un verb pseudo-impersonal o un verb impersonal relatiu, ja que la predicació segueix les pautes dels predicats impersonals, però alhora no hi ha absència de la propietat oracional de la persona: és el que Gemma Rigau anomena «predicados impersonales relativos deónticos».¹⁴ L'espanyol sefardita en aquest cas dona preferència a les construccions amb subjuntiu, però els exemples amb subjuntiu es troben també en les parles castellanes d'Aragó, sempre en un context negatiu: *no te cale que vengas*. Els exemples d'un tractament com aquest tampoc falten en la història dels romanços peninsulars: *no te cale que fuyas* (*Amadís de Gaula*, I, 496) al costat de *no vos cale de yr* (*La demanda del Sancto Grial*), *no te cale temer* (*De secreto secretorum*), etcètera.

On, de fet, l'espanyol sefardita utilitza el subjuntiu més que no l'aragonés o el català és en les oracions impersonals, en què el paper temàtic s'assigna a persona o cosa indeterminada.¹⁵ Això no vol dir que en aquest context l'espanyol sefardita no pugui fer servir l'infinitiu. Heus ací alguns exemples recents trets de la *Ladino-komunita*, fòrum en espanyol sefardita (en ortografia de la revista *Aki Yerushalayim*):

¹² Veiem ara alguns exemples de Sobrarbe que aporten Fernando Blas Gabarda i Fernando Romanos Hernando: *cal que guaire no dure; cal que tenga más años que no me dizen; cal que tenesen muchas cosas ta contar-se* (<http://www.charrando.com/finestrasobrarbe.php> [consulta efectuada el 20 de gener de 2008]).

¹³ Cf. Segura Malagón (1999: 120): «[...] el clíctico obligatorio se refiere a la misma persona que el sujeto de la oración con verbo finito».

¹⁴ Vid. Rigau (1999), sobretot pp. 333-336.

¹⁵ Al *Llibre del Tresor* de la Catedral de Girona (1400-1425) trobem *no cal que el omne diga* i al *Cancionero castellano de París* (fol. 58v) *non cale que se fable*, mentre que en la gairebé contemporània *Visión deleytable* del castellà Alfonso de la Torre trobem *non cale dezir*.

Salònica: *kale avrir los ojos* (Yehuda Hatsvi, n. 1932; 4-8-2007)

Istanbul: *no kale olvidar* (Israel Benyakar, n. 1962; 30-11-2007) / *kale tener* (Güler Orgun, n. 1938; 31-12-2007) / *kale dizir, kale saver* (Edmond Cohen, n. 1936; 12-1-2008), *kale tomar* (id; 19-12-2007), *kale akodrase* (29-9-2007) / *kaliya azerlo* (Linda Torros-Assous, n. 1965; 21-6-2007)

Esmirna: *kale azer* (Joseph Negrin, n. 1938; 15-10-2007)

No obstant, totes aquestes persones haurien pogut dir: *kale ke se avran los ojos; no kale ke se olvide; kale ke se tenga, diga, sepa, aga*, etcètera. No tindria res d'estrany dintre del sistema sefardita. Fins i tot, un d'ells, en una carta, va usar l'infinitiu on hauria estat molt més «normal», molt més «sefardita», usar el subjuntiu: *Kaliya la Tora empesar kon la primera Mitsva ke se dyo al puevlo en salyendo del Ayifto* (28-10-2005). Cal tenir en compte que es tracta d'una persona de Salònica, i justament en ella no hi trobem rastre de la influència «antiinfinitivista» del grec. En realitat, aquestes mateixes persones, que en casos en què podrien fer servir el subjuntiu no ho fan, el fan servir tan aviat com indiquen el subjecte de l'oració amb un pronom o un substantiu:

Edmond Cohen: *Yo so ke no fui klaro [...] kaliya ke dishera «al oido»* (7-1-2007).

Israel Benyakar: *Un rav no kaliya ke kitara de la boka este modo de biervos* (27-8-2007).

En un article recent sobre els canvis en l'ús del subjuntiu en espanyol sefardita, Reynaldo Romero (2005) va fer una anàlisi de tres corpus: 1) el corpus de Bitola (anys trenta del segle xx); 2) el corpus de Salònica de la premsa sefardita dels anys 1929, 1932 i 1935-1940; 3) el corpus més recent de correspondència al fòrum *Ladino-komunita*. Al primer corpus encara hi havia parlants monolingües d'espanyol sefardita. Cal tenir en compte que al corpus més recent ja cap parlant és monolingüe, ni per a cap d'ells el sefardita és la primera llengua. Romero va arribar a la conclusió que l'ús del subjuntiu té l'ocurrència més baixa justament al corpus més recent. A més, va observar que al corpus de la *Ladinokomunita* l'ús del subjuntiu com un recurs per expressar la possibilitat havia desaparegut per complet. Ara bé, si l'ús augmentat del subjuntiu en espanyol sefardita es deu a la influència de les llengües balcàniques, com volia Gabinskij, com és que aquest ús retrocedeix al corpus constituït completament per les «respostes» de persones bilingües, o siga, on la influència de les llengües balcàniques, sobretot del grec i del turc, és més forta que mai?

Per concloure amb el nostre repàs, podem dir que la situació no és ni de lluny tan senzilla com la veia Gabinskij. És evident que l'ús sefardita del subjuntiu amb *cale que* feia part del bagatge lingüístic que els jueus expulsats es varen emportar de l'Est peninsular el 1492. Com l'espanyol sefardita està molt més prop de l'aragonés que no del català, es pot afirmar també que el gir *cali que* + subjuntiu en aquesta varietat lingüística s'originà més aviat com un aragonesisme, que no com un catalanisme. A favor d'aquesta hipòtesi juga també el fet que en espanyol sefardita el verb *caler* no concorda amb l'objecte en nombre: sef. *mos cali/cale mas sillas*, arag. *mos cal más sillas*, cat. *ens calen més cadires*. D'altra banda, el fet que molts jueus aragonesos havien de ser necessàriament bilingües en català, una llengua que també té i que

tenia aleshores aquest tret, això no podia més que contribuir al seu manteniment. Pel que fa a la influència de les llengües balcàniques, aquesta no ha fet més que accentuar un gir que ja existia, més que produir una autèntica innovació.

FONTS CONSULTADES¹⁶

- Cancionero castellano de París (PN12)*, ed. de Javier Coca, Madrid, Hispanic Seminary of Medieval Studies, 1995.
- Cancionero castellano de París (PN9)*, ed. de Fiona Maguire, Madison, Hispanic Seminary of Medieval Studies, 1995.
- Cancionero de Salvá (PN13)*, ed. de Fiona Maguire, Madison, Hispanic Seminary of Medieval Studies, 1995.
- El baladro del sabio Merlín con sus profecías*, ed. de Isabel Hernández González Salamanca, CILUS, 1999.
- Fernández de Heredia, Juan, *Gran crónica de España*, 1, ed. de Regina af Geijerstam, Madison, Hispanic Seminary of Medieval Studies, 1995.
- , *De secreto secretorum*, ed. de Juan Manuel Cacho Blecua, Zaragoza, Universidad, 2003.
- , *Crónica de Morea*, ed. de Juan Manuel Cacho Blecua, Zaragoza, Universidad, 2003.
- , *Traducción de Tucídides*, ed. de Juan Manuel Cacho Blecua, María Sanz Julián, Zaragoza, Universidad, 2003.
- Ferrer Sayol, *Libro de Palladio*, ed. de Pedro Sánchez-Prieto Borja, Alcalá de Henares, Universidad, 2004.
- La coronica de Adramón*, ed. de Gunnar Anderson, Newark (Delaware), Juan de la Cuesta, 1992.
- La demanda del Sancto Grial*, ed. de Adolfo Bonilla y San Martín, Madrid, Bailly-Baillière, 1907.
- Libro del Tesoro*, ed. de Dawn Prince, Madison, Hispanic Seminary of Medieval Studies, 1990.
- Martínez de Toledo, Alfonso, *Arcipreste de Talavera (Corbacho)*, ed. de Marcella Ciceri, Madrid: Espasa-Calpe, 1990.
- Rodríguez de Montalvo, Garci, *Amadís de Gaula, libros 1 y II*, ed. de Juan Manuel Cacho Blecua, Madrid, Cátedra, 1991.
- Torre, Alfonso de la, *Visión deleytable*, ed. de Jorge García López, Salamanca, Universidad, 1991.
- Traducción de Lanzarote del Lago*, ed. de Harvey Sharrer, Madison, Hispanic Seminary of Medieval Studies, 1999.
- Traducción de la Teseida de Boccaccio*, ed. de Michael Gerli, Madison, Hispanic Seminary of Medieval Studies, 1991.
- Traducción del Libro de las donas de Francesc Eiximenis*, ed. de G. Lozano López, Madison, Hispanic Seminary of Medieval Studies, 1992.
- Tratado de plantar o enjerir árboles o de conservar el vino*, ed. de Pedro Sánchez-Prieto Borja, Alcalá de Henares, Universidad, 2004.
- Valera, Diego de, *Tratado en defensa de virtuosas mujeres*, ed. de María Isabel Montoya Ramírez, Madison, Hispanic Seminary of Medieval Studies, 1992.
- Villena, Enrique de, *Los doze trabajos de Hércules*, ed. de Francisco Gago Jover, Madison, Hispanic Seminary of Medieval Studies, 1995.

BIBLIOGRAFIA

- Alvar, M. (ed.) (1996), *Manual de dialectología hispánica: el Español de España*, Barcelona, Ariel.
- Badia Margarit, A. (1947), «Sobre morfología dialectal aragonesa», *Boletín de la Academia de Buenas Letras*, xx, pp. 60-123.

¹⁶ Real Academia Española, *Corpus diacrónico del español (CORDE)* <<http://www.rae.es>> [deseembre de 2007].

- Badia Margarit, A. (1948), *Contribución al vocabulario aragonés moderno*, Zaragoza, IEP.
- (1950), *El habla del valle de Bielsa*, Zaragoza, IEP.
- (1995), *Gramàtica de la llengua catalana: descriptiva, normativa, diatòpica, diastràtica*, Barcelona, Proa.
- Baruch, K. (1930), «El judeo-español de Bosnia», *Revista de Filología Española*, xvii, pp. 113-154.
- Christmann, H. H. (1958), *Lateinisch 'calere' in den romanischen Sprachen, mit besonderer Berücksichtigung des Französischen*, Mainz, Steiner [Mainzer Romanist. Arb. III].
- Crews, C. (1935), *Recherches sur le judéo-espagnol dans les pays balkaniques*, París, Droz.
- DCELC = Corominas, J. (1954-1957), *Diccionario crítico etimológico de la lengua castellana*, vols. I-IV, Berna, Francke.
- Fernández Soriano, O. (1997-1998), «On impersonal sentences in Spanish: locative and dative subjects», *Cuadernos de Lingüística*, V, pp. 43-68.
- Gabinskij, M. A. (1992), *Севфардский (еврейско-испанский) язык. Балканское наречие [Sefardskij (evrejsko-ispanskij) jazyk. Balkanskoe narečie]*, Кишинев (Chişinău): Штиинца [Ştiinţa].
- Kovačec, A. (1973), «Un texto judeoespañol de Dubrovnik», *Studia Romanica et Anglica Zagrabienis*, 33-36, pp. 501-531.
- Lapesa, R. (1981), *Historia de la lengua española*, Madrid, Gredos, 9ª ed. corr. y aum.
- Lleal, C. (1992), *El judezmo: el dialecto sefardí y su historia*, Barcelona, Universitat de Barcelona.
- Luria, M. A. (1930), «A Study of the Monastir dialect of Judeo-Spanish based on the oral material collected in Monastir, Yugoslavia», *Revue Hispanique*, LXXIX, pp. 325-583.
- Minervini, L. (1992), *Testi giudeospagnoli medievali (Castiglia e Aragona)*, I, Napoli, Liguori.
- (2002), «La formación de la koiné judeo-española en el siglo XVI», *Revue de Linguistique Romane*, 66, pp. 497-512.
- Quintana Rodríguez, A. (1997), «Diatopische Variation des Judenspanischen in den Balkanländer und in der Türkei», *Neue Romania*, 19 (Judenspanisch, II), pp. 47-65.
- (2001), «Concomitancias lingüísticas entre el aragonés y el ladino (judeoespañol)», *Archivo de Filología Aragonesa*, LVII-LVIII, pp. 163-192.
- (2002), «Geografía lingüística del Judeoespañol de acuerdo con el léxico», *Revista de Filología Española*, 82, pp. 105-138.
- (2004), «El sustrato y adstrato portugueses en judeo-español», *Neua Romania*, 31 (Judenspanisch, VII), pp. 167-192.
- (2006), *Geografía lingüística del judeoespañol*, Berna, Peter Lang.
- Revah, I. S. (1961), «Formation et évolution des parlers judéo-espagnols des Balkans», en *Actes du Xe Congrès International de Linguistique et Philologie Romanes*, vol. III, París, Klincksieck, pp. 1351-1372.
- Rigau, G. (1999), «Los predicados impersonales relativos en las lenguas románicas», *Revista Española de Lingüística*, 29 (2), pp. 317-355.
- (2005), «Estudi microsintàctic del verb *caldre* en el català antic i en l'actual», *Caplletra*, 38, pp. 241-258.
- Romero, R. (2005), «Change and variation in the Judeo-Spanish subjunctive», *Georgetown University Lus-Hispanic Linguistic Papers* <<http://www8.georgetown.edu/departments/spanport/GULLP/>>.
- Segura Malagón, J. J. (1999), «Hacia una clasificación sintáctica de los verbos en aragonés», en F. Nagore Laín, F. Rodés Orquín y Ch. Vázquez Obrador (eds.), *Estudios y rechiras arredol d'a luenga aragonesa y a suya literatura. Autas d'a I Trobada*, Huesca, IEA / CFA, pp. 115-132.
- Simon, W. (1920), «Charakteristik des judenspanischen Dialekts vom Saloniki», *Zeitschrift für Romanische Philologie*, 40, pp. 655-689.
- Symeonidis, H. (2002), *Das Judenspanische von Thessaloniki. Beschreibung des Sephardischen im griechischen Umfeld*, Berna, Peter Lang.